

Utópikus-e a marxi szocializmus?

A társadalomtudományokkal ismerkedő művelt nagyközönség és a szakemberek között is közhelynek számít, hogy Marx szocializmus- illetve kommunizmus-képe utópikus volt. Hogy azonban pontosan miért is, arra vonatkozóan már sokkal kevésbé egyértelmű a közvélekedés.

Hogy el tudjuk dönteni a kérdést, ahhoz el kell oszlatnunk négyféle mítoszt. Az első az, hogy Marx szinte semmit sem mondott az eljövendő szocialista társadalomról. A második, hogy ez a társadalom csak a termelőeszközök magántulajdonát szünteti meg, az árutermelést és pénzgazdálkodást azonban nem. A harmadik mítosz szerint, a Marx által elképzelt szocializmus egyfajta földi „paradicsom”, problémák és konfliktusok nélküli társadalom. Végül a negyedik: Marx szocializmusának utópikus jellegét bizonyítja az, hogy a megvalósítására tett kísérletek a huszadik században kudarcot vallottak.

A marxi szocializmus – és történelmileg kialakult félreértelmezései

Az első mítosz tehát az, hogy Marx tulajdonképpen semmi egyértelműt sem gondolt a szocializmusról, mert a kommunizmust nem egy kívánatos jövőbeli állapotnak, hanem a jelenben érvényesülő fejlődési tendenciák szükségszerű végeredményének tekintette. Más szavakkal: Marx a kapitalizmussal, annak belső ellentmondásaival foglalkozott, meg akarta mutatni, hogy ezek az ellentmondások végül a kapitalizmus összeomlásához fognak vezetni, de nem akart foglalkozni azzal, hogy mi következik a kapitalizmus *után*.

Igaz, hogy Marx valóban óvakodott *részletes* leírást adni a kommunizmusról. Ez részben magyarázható, hogy Marx el akarta magát határolni a korabeli utópista szocialisták elképzeléseitől, akik viszont olykor a neveltségességig részletes „modelleket” alkottak a jövő társadalmáról. Részben pedig azzal, hogy Marx úgy gondolta: az ő korában még nem voltak meg a kommunizmus szükséges történelmi előfeltételei, s azokat a következő évtizedek tőkés fejlődésének kell megteremtenie.

Mindazonáltal a Marx különböző írásaiban szétszórt megjegyzésekből rekonstruálható egyfajta szocializmus-kép. Ezt a rekonstrukciót a New York University marxista filozófiaprofesszora, Bertell Ollman végezte el.¹

Mint ismeretes, a szocializmus létrejövetelét Marxnál megelőzi az államhatalomnak a proletariátus általi megragadása, a proletárdiktatúra létrejövetele. A proletariátus diktatúrájának, más szavakkal a szocializmus előtti „politikai átmeneti időszaknak” az a célja, hogy megszüntesse a termelőeszközök magántulajdonát és ezzel a társadalmi osztályokat. Amikor ez a folyamat befejeződik, az állam elveszíti politikai jellegét, és pusztán adminisztratív feladatai maradnak. Marx nem tartotta lehetségesnek, hogy a proletárállam egyszerre kisajátítson minden termelőeszközt, hanem – miközben természetesen elismerte, hogy a történelmi feltételek és a belőlük fakadó feladatok az egyes országokban különbözők lehetnek – a *Kommunista Kiáltvány* végén taxatív felsorolt bizonyos intézkedéseket, amelyeket a proletárállamnak végre kell hajtania a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása érdekében. Ezek az intézkedések túlmutatnak önmagukon és előkészítik a magántulajdon teljes felszámolását.

Amikor a termelőeszközök döntő többsége köztulajdonba kerül, akkor jön létre az a társadalom, amelyet Marx a kommunizmus alsó fázisának, a későbbi marxisták pedig szocializmusnak neveztek.

Ebben a társadalomban a gazdaság átfogó tervezés alapján szerveződik. Ennek a tervezésnek a mechanizmusairól Marx keveset mond. A tervezést – természetesen – mivel nem lesz pénz, és nem lesz tőkeviszony, ezért nem a nyereségesség szempontja fogja szabályozni, hanem elsődleges célja a társadalmi szükségletek kielégítése lesz. Marx nem ad információt arról, hogy hogyan fogják felmérni – piac nélkül – hogy mikor melyik termékből mennyire van szüksége a társadalomnak.

Azonban azt tudjuk, hogy ez a tervezés nem egyszerűen a társadalmi szükségletek „bármilyen áron” való kielégítésére fog törekedni, hanem – hasonlóan a tőkés társadalomhoz – ésszerűen, sőt amannál ésszerűbben fog gazdálkodni a rendelkezésre álló erőforrásokkal, számon fogja tartani a termelési költségeket. Tehát a kommunista társadalom ösztársadalmi könyvelést fog alkalmazni és a társadalom összmunkaerejét meghatározott arányokban fogja elosztani az egyes társadalmi feladatok között. Marx elképzelése szerint tehát a termelési költségek mércéje valószínűleg a munkaidő lesz, azonban nem mint absztrakt társadalmi átlagmunkaidő, mint a kapitalizmusban, hanem valamiképpen úgy, hogy figyelembe veszi a társadalmi összmunkaidő elosztásánál azt is, hogy különböző minőségű munkákról van szó. A munkaidővel való ösztársadalmi gazdálkodásnál a legfőbb irányadó szempont a társadalom összmunkaidejének minimumra csökkentése, a szabadidő maximalizálása lesz, amelyet azután az egyének képességeinek kibontakoztatására, sokoldalú képzésükre fognak fordítani – hiszen Marx szerint a társadalom valódi gazdagsága az egyének kifejlesztett termelőképessége.

A munkaidő lerövidülését, a szabadidő maximalizálását az fogja lehetővé tenni, hogy megnövekszik a társadalmi célokra rendelkezés-

re álló munkaerő mennyisége. A munkafeltételek – átfogó szociális reformok révén – egészségesebbekké, az emberi igényeknek megfelelőbbekké válnak, ez lehetővé teszi, hogy ugyanannyi idő alatt többet dolgozzanak az emberek. Munkára kötelezik azokat, akik a korábbi, tőkés társadalomban tőkejövedelemből éltek, vagy olyan foglalkozásokat végeztek – pl. a hitelügyben dolgoztak – amelyek a szocializmusban feleslegessé válnak. Végül a szocializmus nagyobb arányban fogja alkalmazni a gépeket, mint a kapitalizmus, mert a kapitalizmusban a gépek alkalmazásának határt szab, hogy sokszor bevezetésüknél nyereségesebb az olcsó munkaerő kizsákmányolása.

A megtermelt javak összmenyiségéből a gazdaság vezetői levonják azt a mennyiséget, amely közfeladatokra – például az egészségügy, a kulturális intézmények fenntartására, az elhasználódott termelőeszközök pótlására, a termelés kiterjesztésére, előre nem látott tévedések vagy természeti csapások esetén szükséges tartalék céljára és a munkaképtelen emberek ellátására – szükséges lehet, a többi terméket pedig kiosztják a dolgozók között, olyan módon, hogy a dolgozók utalványokat kapnak az általuk teljesített munkaórák mennyiségének megfelelő értékben, és az utalványoknak megfelelő értékű terméket vételezhetnek a közösségi készletekből.² Marx munkautalványai tehát nem jelentenek pénzt, mert nem lehet velük kereskedni vagy tőkésíteni őket, de nem jelentenek jegyeket sem, mert az emberek tetszés szerinti termékeket vételezhetnek velük.

Mivel az egyik embernek nagyobb családja van, mint a másiknak, az egyik ember ugyanannyi idő alatt többet dolgozik, mint a másik, ezért a munka szerinti elosztás nem feltétlenül igazságos, nincs feltétlenül összhangban az emberek igényeivel. Tehát elképzelhetők az emberek között az anyagi javak miatti konfliktusok, ezért a polgári jogból megmarad annyi, amennyi szükséges az ilyen konfliktusoknak az emberi együttélés rendjével összeegyeztethető kezeléséhez.³

Kik fogják vezetni ezt a társadalmat és meghozni a gazdasági döntéseket? Marx nem mond erről lényegében mást, mint annyit, hogy ez az állam, illetve már *nem* állam, hanem a társult termelők önkormányzata nem professzionális politikusokból vagy hivatalnokokból, hanem olyan dolgozókból fog állani, akiket társaik választanak ki funkcióikra, meghatározott cselekvési programot kapnak választóiktól, mindig elszámoltathatók és visszahívhatók posztjukról.

Ahogy a társadalom lassan – a dolgozók sokoldalú képzése és a termelés fokozódó automatizálódása révén – túljut a munkamegosztáson, s a munka az élet elsődleges szükségletévé válik, valamint a közösségi termelés egyre nagyobb anyagi bőséget eredményez, a társadalom már megengedheti magának, hogy az anyagi javakat a végzett munka mennyiségétől függetlenül ossza el az emberek között. Ezért a kommunizmus második, az elsőre ráépülő, kiteljesedettebb fázisában a „mindenkítől képességei szerint, mindenkinek munkája

szerint”-elv helyett a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesül az elosztásban.⁴

Ha most már van egy bizonyos képünk a marxi szocializmusról, akkor foglalkozhatunk a fentebb említett téves elképzelésekkel, amelyek megnehezítik, hogy tárgyilagosan értékeljük a marxi víziót.

Az első ilyen általánosan elterjedt tévképzet az, hogy az áru- és pénzkategóriák eltűnését Marx csak a kommunizmus második fokán tartotta lehetségesnek, az alsóbb fokon – amelyet a későbbi irodalomban általában szocializmusnak neveztek – egy *árutermelő* társadalmat értett.

Ez az elképzelés már a II. Internacionálé nagy teoretikusai: Kautsky és Bernstein szocializmus-felfogásában is jelen van. A pénznek csere- és számviteli eszközként betöltött funkciója megmarad a szocializmusban is, szerintük, s nem adnak világos választ arra: hogyan lehetne megakadályozni, hogy a pénz tőkévé váljon.⁵

Az orosz forradalom kezdetben „komolyan gondolta” az áru- és pénzviszonyok megszüntetését, a pénz nélküli szocialista gazdaság vízióját, mi több, a bolsevik közgazdászok között érdekes viták folytak a pénz nélküli költségszámításról. Azonban a polgárháború végére ez az elképzelés olyan súlyos ellátási zavarokhoz, s gazdasági nehézségekhez vezetett, hogy a bolsevikok kénytelenek voltak feladni – a NEP formájában széleskörű engedményeket tenni az áruterelésnek.

Később, 1951-ben maga Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című írásában expliciten elismerte, hogy a szocializmus áruterelő társadalom, amelyben érvényesül az érték-törvény, s az áruterelés és pénzgazdálkodás nélküli társadalom csak a kommunizmusban, a javak abszolút bőségének korában érkezik el.⁶ Függetlenül a Sztálin halála után végbement változásoktól, a létező szocializmus országainak hivatalos ideológiája egészen a szovjet kísérlet összeomlásáig általánosságban kitartott ezen álláspont mellett, tehát a szocializmust egyértelműen áruterelő társadalomként gondolta el.

A valóságban az áru- és pénzkategóriák szocializmusbeli fennmaradásának tézise meghamisítja Marx mondanivalóját. Nemcsak arról van szó, hogy Marx munkautalványai – mint fentebb láttuk – nem pénznt jelentenek, nem pénzként működnek.

Hanem alapvetően arról, hogy a kiteljesedett áru- és pénzgazdaság Marxnál – a kapitalizmus. A prekapitalista társadalmakban van ugyan áruterelés és pénzhasználat, de ez nem általános.

A prekapitalista áruterelés a termelőknek a termelőeszközöktől való elválasztása, az emberi munka áruvá válása, tehát a proletariátus tömeges megjelenése révén válik kiteljesedett árutereléssé, tehát kapitalizmussá. A kapitalizmus a pénz, a csereérték egyetemes társadalomszervező erővé válásán alapuló társadalom, ezért a szocializmus csak ennek az alapelvnek a tagadását, a pénz megszüntetését jelentheti.

A következő mítosz a marxí szocializmussal, illetve kommunizmus-sal kapcsolatban az, hogy az minden konfliktus, belső ellentmondás nélküli, tökéletes társadalom, egyfajta „evilági paradicsom”. Vannak Marxnak olyan szövegei, amelyek alátámasztanak egy ilyen értelmezést, azonban a szövegek gondos rekonstrukciója világossá teszi, hogy Marx – legalábbis érett gondolkodóként – nem gondolta, hogy a kommunizmus minden emberi probléma végleges megoldását jelenti.

Vannak olyan értelmezők, akik szerint Marx kommunizmusában a munka egyfajta emberi önmegvalósítássá válik, tehát az egyén önmegvalósítási igényei és a társadalom szükségletei között ezért nem lesz konfliktus. Marx azonban *A tőke* III. kötetében egyértelművé teszi, hogy a „szükséges munka”, az a munka, amelyet az emberiség megélhetése feltételeinek megteremtéséért végez, mindig megmarad „a szükségszerűség birodalmának”, nem jelenti a „szabad önmegvalósítás” terepét számukra. Az utóbbi csak a „szabadság birodalmában”, abban a munkafolyamatban bontakozhat ki, amelyet az emberek az alapszükségletek kielégítéséért végzett munka *után*, szabadidejükben végeznek.⁷

Vannak azután olyan szerzők – például L. Kolakowski –, akik szerint az egyén Marx kommunizmusában közvetlenül eggyé válik a közös-séggel, s ezért az emberek között nem lesznek konfliktusok.⁸ Marx azonban *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz c. munkája híres *Előszavában* úgy jellemzi a polgári társadalomnak a kommunizmussal való felváltását, mint amelynek során megszűnik az utolsó antagonisztikus – *nem* az egyének közötti antagonizmus, hanem az egyének és léte-zésük társadalmi feltételei (a társadalmi termelés szervezete) közötti antagonizmus értelmében – társadalmi forma. A szöveg tehát nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy az egyének közötti – anyagi, kulturális vagy bármilyen – konfliktusok megmaradnak.⁹

Marx legfontosabb gondolata azonban, ami miatt bírálói szeretik a marxí kommunizmust, mint egy minden elképzelhető emberi igényt kielégítő, tehát nyilvánvalóan utópisztikus társadalomvíziót feltüntetni, a kommunizmusbeli bőség, illetve a „szükségletek szerinti elosztás” gondolata. Mit értett Marx szükségletek szerinti elosztáson?

Norman Gerasnak van erről egy érdekes diszkussziója, a *Marx and Justice* c. tanulmányában.¹⁰ Geras három lehetőséget vázol arra vonatkozóan, hogy mit értett Marx „szükségleteken”. Az első az, hogy Marx ezen a biológiailag meghatározható emberi létszükségleteket értette – ez esetben a szükségletek szerinti elosztás nem jelentene többet annál, ami már bizonyos fejlett kapitalista társadalmakban ma is létezik, hogy a társadalom a végzett munkateljesítménytől függetlenül az emberek rendelkezésére bocsátja az alapvető biológiai szükség-letek kielégítésére szolgáló javakat. Ez a lehetőség ellentmond Marx emberképének: Marx az emberi szükségleteket nem biológiailag meg-határozottnak, hanem történelmileg fejlődőnek és bővülőnek tekintette.

A második lehetőség az lenne, hogy Marx „szükségleteken” bármilyen szubjektív emberi igényt érintett, és akkor a szükségletek szerinti elosztás azt jelentené, hogy bárki bármilyen igényét a társadalom ingyen kielégítené. Ezt az abszurditást aligha tulajdoníthatjuk Marxnak. Végül Geras felvet egy plauzibilis lehetőséget: Marx szükségletek szerinti elosztáson azoknak a javaknak az emberek számára való – munkateljesítményüktől független – kiosztását értette, amelyeket az emberek – a technikai és kulturális fejlődés egy adott szintjén – a normális emberi élet feltételének tekintenek. Geras javaslata talán nem egyértelműen helyes értelmezése Marxnak, de mindenesetre megvédi Marxt azzal a váddal szemben, hogy egy minden korlát nélküli bőséget képzelt el a kommunista társadalomban.

Végül a negyedik téves elképzelés, amely megnehezíti a marxi szocializmus lehetőségének megvitatását, természetesen az, hogy a huszadik században létrejött marxista rendszerek látványos kudarca igazolná a marxi szocializmus utópikusságát. A valóságban Marx a kommunizmust világméretű társadalomként és a legfejlettebb társadalmak közös műveként képzelte el, mi több, a *Német ideológiában* expliciten megjósolta: ha a kommunizmust a bőség és az egyetemes emberi érintkezés előfeltételei híján próbálják létrehozni, akkor az ahhoz fog vezetni, hogy a szegénységet teszik egyenlővé az emberek között, újrakezdődik az emberek közötti harc a szükségletek kielégítéséért, és újra előáll „az egész régi szemét”; továbbá ahhoz, hogy az összemberi érintkezés bővülése, a globalizáció felbomlasztja „a helyi bornírt kommunizmusocskákat”. A huszadik századi marxista kísérletek kudarca bőségesen igazolta Marxnak ezeket az előrejelzéseit, mert ezek a társadalmak nem fejlett tőkés társadalmakban, hanem olyan agrártársadalmakban jöttek létre, amelyekben a kapitalizmus még ki sem alakult; nem meghaladni, hanem inkább átugorni akarták a kapitalizmust. A huszadik századi szocialista kísérletek bukása tehát nem megcáfolja, hanem alátámasztja a marxizmust.

Ha most ezektől a történelmileg kialakult téves elképzelésektől megtisztítjuk a marxi szocializmusképet, akkor tisztán áll előttünk a marxi szocializmus utópikus jellegére vonatkozó kérdésfeltevés lényege: lehetséges-e egy modern, komplex és állandóan változó gazdaságban olyan demokratikus ösztársadalmi tervezés, amely felszámolja a pénzt és a piacot, de mégis hatékonyan, racionálisan gazdálkodik az erőforrásokkal?

Érvek a marxi szocializmussal szemben

Az ellenvetések egy ilyen társadalmi-gazdasági rendszer lehetőségével szemben három csoportra oszthatók. Először is ott van Bakunyin és az anarchisták Marx-kritikája, amely szerint a marxi szocializmus,

mint gazdasági rendszer, talán működhet, de nem lehet demokratikus. Azután ott van az „emberi természetre” vonatkozó érv, amely szerint ez leküzdhetetlenül önző, érdekorientált, s ezért a magántulajdon és a piac megszüntetése esetén nem lesz olyan tényező, amely az embereket hatékony munkára ösztönözzé. Végül pedig a legkomolyabb és legmagasabb szakmai szintű, profi közgazdászok között folyó vitát az az érv váltotta ki, amelyet Mises, majd Hayek dolgozott ki, hogy tudniillik a termelőeszközök piaca nélkül a társadalom szükségképpen irracionális és pazarló módon gazdálkodik az erőforrásokkal.

Bakunyin és eszmetársai szerint, akikkel már Marx is vitatkozott, az emberek maguk csak kis helyi közösségeket, vagy egyes üzemeket tudnak irányítani. A gazdaságot osztársadalmi szinten csak egy tudósokból vagy politikusokból álló elit tervezheti meg, nem pedig maguk a dolgozó emberek. Ez az elit pedig szükségképpen – legjobb szándékai ellenére is – el fog idegenülni a nagy dolgozó tömegektől, és nem a társadalom, hanem saját érdekeit és szempontjait fogja követni. Ez független attól, hogy az elit esetleg olyan személyekből tevődik össze, akik pozícióik elfoglalását megelőzően munkások voltak. Bakunyin szerint egy munkás, mihelyst vezető pozícióba helyezik, megszűnik munkás lenni.¹¹ Marx olvasta Bakunyin *Államiság és anarchiáját*, és megjegyezte ezzel kapcsolatban: „Éppúgy nem áll, mint az, hogy ma egy gyáros már nem tőkés többé, ha községi tanácsos lett.”¹² Természetesen a kérdés nem intézhető el ennyivel, különösen nem a mi korunkban, amikor az állam és a gazdaság irányításához szükséges ismeretek olyan mértékben megnövekedtek és specializálódtak, hogy az átlagemberek számára elsajátításuk lehetetlenné vált. Modern, nagyméretű, komplex társadalmak nem irányíthatók a Marx által elképzelt közvetlenül demokratikus módon, hanem csakis szakképzett, hivatásos elit tevékenysége révén – s ez az elit a maga legjobb szándékai, legjobb meggyőződése ellenére is bizonyos mértékben a saját szempontjait, a saját érdekeit fogja követni. Mindazonáltal az *e-demokrácia*, a döntéshozatalban való számítógépes részvétel lehetőségei, valamint az, hogy a termelésben az automatizáció és a számítógépek mind kiterjedtebb alkalmazása révén a szellemi és fizikai munka közötti elkülönülés csökken, ad egy bizonyos esélyt arra, hogy a termelést és az állami életet irányító csoportok elidegenedése a közvetlen termelőktől, a döntéshozatali folyamatok elszakadása az emberek valós igényeitől, a jövőben csökkenni fog, s egyre inkább kontroll alatt tartható.

A második komoly ellenvetés a marxizmus lehetőségével szemben az, hogy ez a társadalom az emberek önzetlenségét, a közjót szolgáló együttműködését feltételezi, márpedig az emberi természet leküzdhetetlenül önző és agresszív, s csak a profit, a nagy vagyion reménye motiválhatja az embereket a hatékony és kreatív munkára.¹³

Ez az ellenvetés bizonyosan megállja a helyét a *mai* társadalmakról illetően, azonban nem biztos, hogy érvényes minden jövőbeli társada-

lom vonatkozásában is. Egyrészt – Marxszal együtt, aki, mint láttuk, a szükségletekért folytatott harcból származtatta az emberek közötti konfliktusokat, s velük az osztálytársadalmakat – feltételezhetjük, hogy ahogyan az emberiség a jövőben a technikai-gazdasági fejlődés révén lassan túljut a szegénységen, az anyagi javak abszolút szűkösségén, enyhülni fognak az emberek közötti konfliktusok is. Egyének és csoportok között nyilvánvalóan nem lesznek olyan éles konfliktusok a legújabb fajta számítógép, a legmodernebb autó vagy a Holdra utazás esélyeinek az elosztása körül, mint az élelem vagy az ivóvíz miatt. Másrészt – megint csak Marx nyomán, aki a kommunizmus nélkülözhetetlen feltételének tartotta a kulturális bezártság felszámolódását, a nemzetek feletti egyetemes kommunikáció megszületését – azt várhatjuk, hogy az emberek egyes csoportjai közötti kommunikációt, következésképpen a kölcsönös megértést és az együttműködés lehetőségét, közös célok és cselekvési programok kidolgozását a jövőben elő fogja segíteni az internet és a modern média számos más vívmánya.

A modern társadalmakban a tudásnak és a kreatív emberi elmének a termelésben betöltött egyre növekvő szerepe miatt a magasabb szintű oktatás mind szélesebb körökre terjed ki. A magasabb képzettség, a műveltség megszerzése pedig pozitív irányban befolyásolhatja az emberek készségét arra, hogy felismerjék a közjót, és együttműködjenek szolgálatában. Ezek a trendek természetesen nem egyenletesen érvényesülnek, s megvannak a maguk ellentendenciái is, de azért bizonyos reményt adnak arra, hogy hosszú távon az emberek egyre alkalmasabbá válnak arra, hogy közösségi, szolidáris társadalomban éljenek.

A szocialista kalkulációs vita

Rá kell most térjek a marxi szocializmussal szembeni legkomolyabb és a legmagasabb tudományos szinten megfogalmazott ellenvetésre: a gazdasági kalkulációs, illetve információs ellenérvre.

Az érvet a maga eredeti formájában Ludwig von Mises, egy Bécsben élő közgazdász dolgozta ki 1920-ban, amikor a szocializmus gondolata éppen történetének zenitjére érkezett. Oroszországban győzött a bolsevik forradalom, erős kommunista pártok jöttek létre Olaszországban és Franciaországban, kommunista kísérletekre került sor Magyarországon és Németországban, de még az Egyesült Államokban is kitört a „nagy vörös pánik”. Ekkor jelentette meg Mises „Gazdasági kalkuláció egy szocialista közösgben” c. tanulmányát.¹⁴ Mises meglehetősen szellemi bátorsággal azt állította, hogy a szocializmus sohasem valósulhat meg, akkor sem, ha az egész társadalom egyértelműen akarja. A szocialistáknak talán sikerül megváltoztatni az

emberi természetet, azonban a szocializmusban ekkor is lehetetlen lesz a racionális gazdaságirányítás, ugyanis nem lehet a gazdaság erőforrásainak különböző felhasználási lehetőségei között racionálisan dönteni. A szocializmusban a termelési javaknak (természeti erőforrások, gépek, munkaerő) nem lesz árak. Azért nem lesz árak, mert nem szabad adásvétel tárgyai, hiszen minden termelőeszköz az államé, illetve a közösségé. Következésképpen a társadalom vezetői nem dönthetik el, hogy milyen projektek megvalósítására milyen termelési javakat használjanak fel. Nincs a kezükben a piaci árak híján semmiféle egyetemes mérce, amelynek alapján eldönthetnék például, hogy egy hidat fából vagy kőből építsenek fel. A piaci árakon, a termelési javak pénzbeli értékén kívül ugyanis csak egyetlen ilyen mérce kínálkozik: az egyes termelési javak előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munka mennyisége. A munkaidő-mérce azonban Mises szerint két okból sem alkalmas a termelési költségek egyetemes mércéjének. Egyrészt különböző minőségű – különböző képzettségi szintet igénylő – munkákból áll, tehát heterogén. Másrészt pedig vannak a gazdaságnak olyan erőforrásai – a nem újratermelhető természeti erőforrások –, amelyeknek a mennyisége korlátozott, és semennyi munkával sem növelhető, s amelyek értékét éppen ezért nem ragadhatja meg a kitermelésükhöz szükséges munka mennyisége, ugyanakkor a társadalomnak mégis ésszerűen takarékoskodnia, gazdálkodnia kell velük.

Következésképpen ahhoz, hogy a társadalom a termelési javakkal ésszerűen gazdálkodni tudjon, léteznie kell a termelési javak piacának, s ezért a termelőegységeknek különböző tulajdonosokhoz – magántulajdonosokhoz – kell tartozniuk, akik a termelési javakkal kereskednek, s ennek során kialakulnak a racionális árak. Habár a szovjet közgazdászok már a húszas években megkíséreltek választ adni Misesnek, az igazi nagy vita a szocialista kalkuláció kérdéséről a harmincas években és az angolszász világban robbant ki, amikor már maga Mises, valamint legismertebb tanítványa, Hayek is kénytelen volt a nemzetiszocializmus miatt Amerikába emigrálni, s Hayek a *Collectivist Economic Planning* című kötetben újra kiadatta angol nyelven Mises tanulmányát.¹⁵ Ekkorra már a vita kontextusa teljesen más volt, mint 1920-ban. A Szovjetunió egyrészt feladta a pénz és az árutermelés megszüntetésének eredeti marxista programját, másrészt viszont véget vetett a piacgazdaságnak és a magántulajdonnak engedményeket tevő „új gazdaságpolitika” (NEP) korszakának is. A mezőgazdaságot kollektivizálták, az ipart pedig az ötvenes tervek alapján, tervutasításos rendszerben működtette a szovjet állam, de a *pénzt* ez a tervgazdaság általánosan használta, a költségszámításban, a vállalatok közötti elszámolásban és természetesen fizetőeszközként is. Emellett úgy tűnt: a szovjet rendszer hatalmas sikereket ér el az iparosítás és általában ország modernizálása terén.

Pénz nélküli gazdaságról tehát többé nem volt szó – viszont a pénzt használó tervgazdaság működőképesnek tűnt. (Meg kell itt említenem, hogy a szovjet tervgazdálkodás gazdaságirányítási módszere nem Marx gondolatain alapult, hanem egyfajta „improvizált” rendszer volt, amely azon alapult, hogy minden vállalat minden termékből igyekezett minden évben, illetve tervidőszakban az előző évinél valamivel többet termelni.)

Ugyanakkor a tőkés világban a világgazdasági válság nyomán mindenütt – az USA-ban Roosevelttel *New Deal*-jével, a fasiszta Olaszországban, a náci Németországban – növekedett az állam gazdasági szerepe. Az állam, elsősorban J. M. Keynes elméletére támaszkodva, hitel- és adópolitikával, munkaalkalmak teremtésével igyekezett mérsékelni a gazdasági válság következményeit, mindenekelőtt enyhíteni a társadalmi robbanással fenyegető munkanélküliséget. A kapitalizmus az első világháború előttihez képest mindenütt szervezettebb, szabályozott formát öltött. Maga Hayek keserűen ismerte el a *Collectivist Economic Planning* bevezetőjében, hogy korunkban ellenállhatatlan trendek vezetnek a kollektivizmus felé. A kalkulációs vitában Mises és Hayek lényegében megismételték – azonban kidolgozottabb és elmélyültebb formában – álláspontjukat, s válaszoltak a szocialista közgazdászok kritikáira.

A szocialista kalkulációs vita során többféle szocialista válasz is született ugyan a misesi érvre, de a legnagyobb hatású egyértelműen Oskar Lange szocialista gazdaságmodellje volt. Lange olyan közgazdász volt, aki politikailag közel állt a Kommunista Internacionáléhoz, de elvetette a munkaérték-elméletet. Lange modellje ezért a neoklasszikus közgazdaságtan marginalista árelméletén alapul, az ideális árak a kereslet és a kínálat egyensúlya esetén létrejövő árak. Lange szerint a szocialista gazdaság képes létrehozni ezt az egyensúlyt.

Hogyan? Lange elismeri, hogy a szocializmusban szükség van a pénzre, mint egyetemes mércére s a pénzbeli árakra, de tagadja azt, hogy az „árak” kizárólag az egymástól elkülönült gazdasági alanyok közötti kereskedelmi tranzakciókból jöhetnek létre. De hogyan határozhatjuk meg másként az árakat? Lange modellje nem piacgazdaság, a termelési tényezőknek nincs piaca a rendszerben, viszont megmarad a fogyasztási cikkek piaca. Egy-egy fogyasztási cikk ára annyi lesz, amennyit a fogyasztók hajlandók adni érte. Az állam a fogyasztási cikkek árából számítja ki a termelési javak árát.

Hogyan? A fogyasztási cikkek megtermelése bizonyos mennyiségű termelési javak felhasználásával jár. Amennyiben a gazdaságban egyensúly van, akkor az összes fogyasztási cikk utáni kereslet pénzbeli értéke megegyezik az előállításukhoz szükséges termelési javak értékével. Ezért egy fogyasztási cikk egyensúlyi árát felfoghatjuk úgy, mint a megtermeléséhez szükséges termelési javak árának az összegét. Ha egy fogyasztási cikk (például egy vekni kenyér) ára n , akkor mond-

hatjuk azt, hogy n egyenlő az előállításához szükséges termelési javak (búza, a molnár, és a pék munkaereje, a sütőkemence működéséhez szükséges fűtőanyag) árának az összegével, tehát: $n = x + y + z + \dots$. Elvileg a gazdaságban megtermelt javak árát felírhatjuk ilyen egyenletekkel. De hogyan határozza meg az állam az egyenlet jobb oldalán lévő értékeket? Lange szerint a következőképpen: kezdetben a tervhivatal a termelési javaknak fiktív értékeket ad, majd megbízza a szocialista vállalatok vezetőit, hogy az általuk felhasznált termelési javak értékének megfelelő – tehát egyensúlyi – áron adják el az általuk előállított fogyasztási cikkeket. Valószínűtlen, hogy ez sikerülni fog elsőre, ezért két eset lehetséges. Az első esetben a fogyasztási cikkekért a fogyasztók hajlandók többet is adni, mint a tervhivatal által megadott értékek összege ($x + y + z + \dots$). Ebben az esetben a tervhivatal megemeli a termelési javak árát, s ezáltal közvetve a fogyasztási javakét is, s a szocialista vállalatvezetők ismét megpróbálják eladni az árukat az új árakon. A második esetben a fogyasztók csak kevesebbet hajlandók fizetni a fogyasztási javakért, mint az előállításukhoz szükséges termelési javak fiktív értékeinek összege – ebben az esetben a tervhivatal csökkenti a termelési javak árát, s a menedzserek az ezekből az árakból előálló új, alacsonyabb árakon próbálják eladni a fogyasztóknak a fogyasztási cikkeket. A tervhivatal és a menedzserek addig „tologatják” az árakat, addig „tapogatóznak”, amíg egyensúly jön létre, és sikerül a fogyasztási cikkeket az előállításukhoz szükséges termelési javak árai összegének megfelelő áron eladni.

Természetesen nem Lange adta az egyedüli választ a misesi–hayeki kihívásra, s más szocialisták – mindenekelőtt Maurice Dobb angol és Paul Marlor Sweezy amerikai marxista közgazdász – nem is voltak teljesen elégedettek koncepciójával. Dobb és Sweezy szerint a langei modellben túl kevés szerepe marad a tervezésnek, a központi tervező testület végül is egy pusztán az árakat megállapító hivatal. Dobb – akit megragadtak a szovjet ipari fejlődés eredményei – azt állította, hogy egy szocialista gazdaságnak nem elsősorban a kereslet és a kínálat egy-egy adott időpontban való egyensúlyára, hanem a hosszú távú növekedés előmozdítására kell törekednie, ezenkívül a fogyasztási cikkek kínálatának összetételét sem lehet a fogyasztók szabad választására bízni, mert figyelembe kell venni a kollektív szükségleteket és a fogyasztás külső – például ökológiai – következményeit is. Szerinte ezért a szocializmus költségszámításának alapja csakis a munkaértékelmélet lehet. Ámde ezek a „balos” hangok nem tettek szert szélesebb népszerűsége, s a közgazdászok körében általában úgy tekintették, hogy Lange adta meg az igazi választ Miseséknek.

Mises és Hayek lényegében hármast választ adtak Lange modelljére. Egyrészt azt állították, hogy Lange – azzal, hogy elfogadta a fogyasztási cikkek piacát, valamint a pénz általános használatát a gazdaságban – mindenestre mar engedményeket tett a kapitalizmusnak. Másrészt

azt, hogy a szocialista vállalatvezetőket az állam nem tudna megfelelő eszközökkel ösztönözni arra, hogy hatékonyan végezzék feladataikat, s valóban racionálisan használják fel az erőforrásokat.

Azonban a legfontosabb kritika az volt, hogy az összes fogyasztási javakhoz szükséges összes termelői javak értékének kiszámítása egyenletek millióinak a megoldását követelné meg: ámde mire a tervhivatal összegyűjti a szükséges információkat a menedzserektől, s elvégzi a szükséges számításokat, majd lassanként kikísérletezi az egyensúlyt, az összes tényező már megváltozik, új fogyasztói preferenciák alakulnak ki, továbbfejlődik a technológia, a természeti erőforrások mennyisége csökken, vagy éppen új természeti erőforrásokat fedeznek fel, és így tovább. Mire tehát létrejön a kereslet/kínálat egyensúlya, az egyensúlyi árak már régen nem fejezik ki a gazdaság tényeit, s így nem alkalmasak az erőforrások optimális elosztására.

Lange modellje tehát csak egy változatlan módon, mindig ugyanolyan feltételek között működő gazdaságban lenne racionális. A piacgazdaságban a kereslet és a kínálat soha sincs ténylegesen egyensúlyban, hanem a piaci szereplők állandóan csak közelítenek ehhez az egyensúlyhoz, s a piacnak ezt a dinamikáját a tervezett rendszer képtelen „lemásolni”.

Az új osztrák álláspont szerint tehát a piac és az árrendszer nem az információk *feldolgozásának*, hanem *összegyűjtésének és felfedezésének* a leggyorsabb és legolcsóbb módja. A központi tervezés pedig nem azért nem működhet, mert elvileg ne lehetne a gazdaságra vonatkozó minden információ birtokában kiszámítani a termelési javak értékét, hanem azért, mert a tervezők egy dinamikusán változó gazdaságban sohasem rendelkezhetnek az összes ilyen információval.

Ami a Szovjetuniót és annak gyors ipari fejlődését illeti, az osztrák iskola – amellet, hogy rámutatott arra: az iparosítás sikerei ellenére a Szovjetunióban a tömegek kétségbeesítő szegénységben élnek – azt állította, hogy a szovjet iparban a termelési javak rubelben elszámolt árai azért racionálisak (úgy-ahogy), mert a Szovjetunió gazdasági vezetése támaszkodhat a kapitalista világpiac áaira, s azokhoz közelítőn tudja meghatározni az árakat.¹⁶ Ha azonban a marxizmus eredeti elképzelésének megfelelően bekövetkezik a világorradalom, akkor a világméretű szocialista rendszerben a gazdasági kalkuláció teljesen lehetetlenné válik.

Hayek a kalkulációs vita során filozófiailag elmélyítette a misesi érvelést. Azt állította, hogy nem egyszerűen a termelési javak értéke nem számítható ki a szocialista gazdaságban, hanem általánosságban a tudás bármely modern gazdaságban szétszórt formában létezik, és a gazdaság működése sok-sok ember együttműködését, tevékenységük összehangolását igényli, akiknek mindegyike csak a gazdaság egy kis részterületét ismeri. Ezért a gazdaság egészének rendje csakis egyfajta spontán, nem pedig tudatosan létrehozott rend lehet; a szocializmus

a modern, szükségképpen átláthatatlan „nagy társadalomban” élő embernek a tradicionális „kis társadalmak” iránti nosztalgiáját fejezi ki.¹⁷

A kalkulációs vitának véget vetett a második világháború. Lange hazatért a szocialista Lengyelországba, ahol a legtekintélyesebb közgazdászok egyikeként tevékenykedett haláláig, azonban belátta: a fentebb leírt megoldás a gyakorlatban megvalósíthatatlan. A második világegés után a Szovjetunió végül is megbirkózott az újjáépítés nehéz feladatával, és hamarosan – birtokába jutva az atomfegyvernek is – az Egyesült Államok világhatalmi riválisa lett, amely fel tudott vonultatni egy, az USA-éval egyenrangú katonai-ipari potenciált. Az egész nemzetközi közvélemény nagy megdöbbenésére (ez volt a „szputnyiksokk”) a Szovjetuniónak sikerült először mesterséges égitestet juttatnia a világűrbe. Kelet-Európában és Kínában újabb szocialista gazdaságok jöttek létre, amelyek szinten működőképesnek tünnek. Igaz, hogy a nagy tömegek életszínvonala a háború után Amerikában és Nyugat-Európában gyorsan növekedett, s messze elhagyta a szovjet és a kelet-európai életszínvonalat, csakhogy ez az 1948–1973 közötti hatalmas gazdasági felfutás mindenütt a keynesi modellel, a kapitalizmusba való széles körű állami beavatkozás modelljével kapcsolódott össze, ezért nem volt alkalmas arra, hogy egyértelműen igazolja a kapitalizmus gazdasági fölényét. A konszenzus az lett, hogy Hayeket és Misest elméletben megcáfolta Lange, a gyakorlatban pedig a szputnyik: a szocializmus igenis működőképes gazdasági rendszer, s az igazi probléma nem az vele, hogy nem képes a gazdasági növekedésre, hanem ennek a növekedésnek a hatalmas társadalmi ára: a politikai diktatúra és a fogyasztási cikkek területén a hiánygazdaság.

Ez a konszenzus az 1970-es években kezdett megfordulni. A szocialista országok centralizált gazdaságirányítása az extenzív ipari fejlődésben elért viszonylagos sikerek után az intenzív típusú fejlődés feladataival már egyáltalán nem tudott megbirkózni, ezért a közgazdászok – például a lengyel Włodzimerz Brus vagy a magyar Kornai János, kezdetben teljesen őszinte szocialista meggyőződéssel – azt javasolták, hogy a gazdaságba építsenek be a vállalatok gazdasági tevékenységét bizonyos mértékben a tervtől függetlenítő piaci mechanizmusokat. Majd e közgazdászok – és a javaslataikat követő szocialista országok, például Jugoszlávia vagy a Mao utáni Kína – lassanként eljutottak a piaci szocializmus, egy olyan rendszer koncepciójához, amelyben az állami tulajdonban lévő vállalatok szabadon kereskednek a termelési javakkal, s tevékenységüket a piac koordinálja. Ugyanakkor Nyugaton az olajárrobbanás és az azt követő gazdasági válság nyomán válságba került a keynesiánus gazdaságpolitika és a ráépülő jóléti állam, és a közgazdászok táborában megerősödött az úgynevezett monetáris ellenforradalom irányzata, amely szerint az államnak a szabad piac rendszerébe való beavatkozása mindig káros következményekkel jár, s a gazdaságpolitikának

egyedül a forgalomban lévő pénz mennyiségének kontrollálásával kell egyensúlyban tartania a gazdaságot.

Amikor pedig a nyolcvanas években Ronald Reagan fegyverkezési programja újabb hatalmas terhet rótt a szovjet gazdaságra, továbbá Szaúd-Arábia 1985-ben felfüggesztette az olajembargót, és így a szovjet olajtartalékok világgazdasági szerepe lecsökkent, akkor megkezdődött a Szovjetunió és a szocialista világrendszer összeomlása. Mihail Gorbacsov és a körülötte csoportosuló klikk kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a szovjet rendszert demokratizálja és a gazdaságot is megreformálja, azonban ez a kísérlet ugyanúgy kudarcba fulladt, mint a szocializmus reformálására tett korábbi kísérletek.

A szocialista gazdaságban a piaci mechanizmusok – munkaerő- és tőkepiacok híján – nem tudnak kibontakozni, nem tudják a vállalatokat hatékony működésre serkenteni, viszont destabilizálják, felbomlasztják a „klasszikus” szocializmus koherens tervezési rendszerét. A piaci mechanizmusok működése emellett szükségképpen olyan társadalmi feszültségeket gerjeszt, amelyeket nem a szocializmus demokratizálásával, hanem csak erősödő represszióval lehet kezelni. A Szovjetunióban és a kelet európai országokban a rendszer összeomlott, Kínában fennmaradt ugyan, de szocialista jellege egyre inkább formális, ideológiai dekorummá vált.

A korábbi „reformközgazdászok” – például Kormai János – feladták a piaci szocializmus koncepcióját és helyette nyíltan a privatizáció, a kapitalizmus visszaállítása híveivé váltak.

Az 1989 utáni új világrendben a közgazdaságtudományban a viták már nem a kapitalizmus és a szocializmus, hanem az államilag szabályozott (keynesiánus) és a tisztán szabadpiaci kapitalizmus hívei között folytak.

Viták 1989 után

A Szovjetunió összeomlása után még a szocialistának megmaradt közgazdászok között is általánossá vált az a meggyőződés, hogy Marx piac és pénz nélküli szocializmusa utópia, és a szocializmus csakis a *piaci mechanizmusra* épülhet. A piaci szocializmus klasszikusa a *glasgowi egyetemen* tanító Alec Nove-nak, a szovjet gazdaságtörténet szakértőjének a *Megvalósítható szocializmus* (Economics of the Feasible Socialism) című, magyarul is megjelent műve. Nove szerint a piacot kikapcsoló centralizált tervgazdaság belső logikája ellentmond mind a gazdasági hatékonyság, mind a demokrácia szempontjainak, a szovjet rendszer bürokratikus-totalitárius jellege és alacsony gazdasági hatékonysága szükségképpen következik abból, hogy Marx piac nélküli szocializmusvízióját akarta megvalósítani. (Megjegyzendő azonban, hogy a centralizált tervgazdaság legsúlyosabb problémája, Nove sze-

rint, *nem* az erőforrásokkal való kalkuláció problémája, hanem az, hogy a tervhivatal aggregált tervcéljait az egyes vállalatok szükségképpen inkoherens módon bontják le konkrét döntésekre.) A gazdaságirányítást decentralizálni kell, a decentralizációnak pedig nincs más módja, mint a piac. Nove szocializmusában a nagyobb termelőegységek mind társadalmi – állami vagy szövetkezeti – tulajdonban vannak. A társadalom szempontjából döntő fontosságú nagyberuházásokat egy választott testület meghatározza, egyébként azonban az állami tulajdonban lévő és a szövetkezeti vállalatok szabadon versengenek egymással a fogyasztók szükségleteinek minél jobb kielégítése érdekében.

Azonban van egy skót informatikus-közgazdász szerzőpáros, akik – meglehetősen szellemi bátorsággal – szembeszegülnek ezzel a konszenzussal. W. P. Cockshott, aki információelméletet tanít a Glasgowi Egyetemen, és Allin F. Cottrell, aki szintén skót származású, de már évtizedek óta az amerikai Winston Salemben, a *Wake Forest University*-n oktat ökonometriát, *Towards a New Socialism* című könyvükben és egy sor cikkben megkísérelik újraéleszteni a szocialista tervezés eszméjét. (Cockshotton és Cottrellen kívül 1989 után megjelentek más, a piaci szocializmus eszméjét elvető szocialista közgazdászok és szocializmus-modellek is, amelyek egyfajta decentralizált és a dolgozók széleskörű részvételére épülő tervezést képzelnek el. Ámde e modellek egyike sem konfrontál olyan egyértelműen és világosan a hayeki kihívással, mint Cockshotték elképzelése.)¹⁸ Könyvük explicit válasz volt Nove művére, akivel együtt tevékenykedtek a nyolcvanas évek anti-thatcherista, skót baloldali mozgalmaiban, s akinek eszméit plauzibilisnek, de végső soron tévesnek és a szocializmus eszméjére veszedelmesnek ítélték. Cockshott és Cottrell készséggel elismerik azt, hogy az 1930-as évek számítástechnikai és kommunikáció-technológiai szintjén a központi tervezés megvalósíthatatlan volt. Azonban azt állítják, hogy a számítógépeknek a nyolcvanas évekre elért fejlettségi szintje, valamint a modern input–output analízis módszerei, továbbá a marxi munka-értékelmélet alapján ma már lehetséges egy több millió terméket előállító modern gazdaságot racionálisan megtervezni. Az általuk kidolgozott modell jelentős matematikai ismereteket igényel, ezért nem ismertethetem részleteiben. A lényege azonban az, hogy termékkódok és egy, az egész gazdaságra kiterjedő teletext-hálózat segítségével a gazdaság összes inputjait és outputjait összerendezik egyetlen nagy mátrixban, ezt a mátrixot pedig le lehet egyszerűsíteni, és a termelési költségek kiszámítására felhasználni, ugyanis a legtöbb áru előállításához a legtöbb másik árura nincs szükség, tehát a mátrixban a legtöbb „bemenet” nulla lesz. Ezután úgynevezett „harmónia-függvények”, a valamely output folyamatos termeléséhez szükséges inputok optimális mennyiségei segítségével határozzák meg, hogy milyen termelési javakat, milyen mennyiségben milyen projektekhez használjanak fel. Az eljárás hatékonyabb, mint a piacgazdaság mű-

ködése, mert a piacgazdaság az árrendszer segítségével a tényleges gazdasági történésekre reagál csak, utólagosan, míg a tervezők, akik szimbólumokat mozgatnak egy táblázatban, előre meg tudják határozni az optimális forráselosztást.

Miután megállapítják a termelési javak mindegyikének munkaidőben kifejezett értékét, ennek segítségével meghatározzák a felhasználásukkal megtermelt fogyasztási javak árát is, azonban a fogyasztási javakat ténylegesen a kereslet–kínálati viszonyoknak megfelelő, úgynevezett „piactisztító árak” segítségével értékesítik a fogyasztási cikkek piacán, ahol az emberek – a marxi elképzelésnek megfelelően – az általuk teljesített munkaóráknak megfelelő munkautalványokkal fizetnek. A fogyasztók visszajelzései nyomán tudják módosítani azután a terveket. A munkautalványokat időről-időre lebélyegzik, és ezzel megakadályozzák, hogy azokkal az emberek kereskedjenek, illetve felhalmozzák őket, tehát pénzzé és tőkévé váljanak. A szakképzett és a szakképzetlen munkaidő közös mércére való redukálásának problémáját Cottrellék úgy oldják meg, hogy a szakképzett munka értékébe beleszámítják a munkaerő kiképzésére szánt munkaidő mennyiségét. A nem újratermelhető termelési erőforrások kérdését pedig úgy, hogy nem a kitermelésükhöz szükséges tényleges, hanem a marginális munkaidőt alkalmazzák mércének, amelltt a terv részévé válik az, hogy rendszeresen bizonyos mennyiségű erőforrást az ilyen jellegű erőforrások megfelelő pótlásához szükséges kutatásokra és fejlesztésre fordítanak.¹⁹

Tanulmányom lezárásaként arra szeretnék rátérni, hogyan igyekeznek a hayeki felfogás, az osztrák közgazdasági iskola képviselői Cottrellékkal szemben bizonyítani azt, hogy a marxi szocializmus mégiscsak megvalósíthatatlan. Stephen Horwitznak, a *St. Lawrence University* professzorának kritikájára fogok támaszkodni. Horwitz – meggyőződésem szerint helyesen – a pénznek a vita korábbi fázisaiban háttérbe szorult kérdését állítja a vita középpontjába.²⁰

Nem száll vitába sem azzal, ahogyan Cottrellék megválaszolták a munkaidő-mércével szembeni misesi ellenvetéseket, sem azzal, hogy a modern számítástechnika segítségével össze lehet gyűjteni és a tervezés céljaira hatékonyan fel lehet használni a modern gazdaságokban előállított több millió termékre vonatkozó információkat. Hanem azt állítja, hogy a piacgazdaságban létrejövő, keringő és a döntésekhez szükséges információk egy jelentős része nem létezik objektív formában, úgy, hogy egy tervgazdaság felhasználhassa őket. Azt állítja: a pénz szerepe a gazdaságban hasonló a nyelvéhez. A kései Wittgenstein óta tudjuk, hogy a nyelv nem egy tőle függetlenül létező gondolkodás tartalmainak közvetítője, „megnevezője”, hanem maga alakítja – a benne megvalósuló és kifejeződő – társadalmi gyakorlat által a szavak jelentését. Éppen ezért a nyelvtől független, azt megelőző gondolkodás feltételezése is inkoherens. Hasonlóképpen, Horwitz szerint a piac és a pénz mint össztársadalmi kommunikációs

folyamat nem egyszerűen csak *közvetíti* az emberek szükségleteire, az elérhető nyersanyagokra és a technológiákra vonatkozó – modern viszonyok között állandóan változó – információkat, hanem maga teremti ezt a tudást, s ennek a tudásnak ráadásul csak egy része létezik explicit formában, egy jelentős része hallgatólagos tudásként működik, vezérel az emberek választásait a gazdaságban. A gazdaság spontán-hallgatólagos rendje, s az, ahogyan ez a „rend” információkat közvetít, tehát *filozófiai-konceptuális*, nem pedig pusztán technikai okokból nem váltható fel tudatos és tervezett renddel.

Mit válaszolhatna Cockshott és Cottrell Horwitznak? Horwitz szerint, a tervezés azért nem pótolhatja az árrendszer információ-továbbított funkcióit, mert az információkat maga a piac teremti, s elválaszthatatlanok a piac „kontextusától”, s amellett a piacon is hallgatólagos információként, tudásként működnek, íratlan szabályok és öntudatlan sejtések követése révén irányítják a gazdasági életet.

Az első megfontolással az a probléma, hogy a piac által továbbított információk egy részét ugyan valóban maga a piac hozza létre, de éppen ezért nem is biztos, hogy egy nem piaci gazdaságnak is *szüksége* van rájuk. A fogyasztók preferenciái, a technológiák és a nyersanyagok mennyisége és hozzáférhetősége csakugyan állandóan változnak, és ezeket a változásokat az árrendszer közvetíti a gazdaság összes szereplőjéhez. Ámde a piactudásban nem csak ilyen, a valóságos gazdasági tényezőkre vonatkozó információk generálódnak és keringenek, hanem a piac szereplőinek a rendszer változásaira adott – helyes vagy helytelen – válaszlépéseire, s a többi szereplő *ezekre* adott reakcióira vonatkozó információk is, tehát olyan információk, amelyeket magának a piacnak a működése hoz létre, nem pedig a piactól független objektív tényezőket írnak le. Nem piaci gazdaságban, ahol a terv és a társadalmi szükségletek, nem pedig a nyereségesség, illetve a nyereségességre vonatkozó – helyes vagy téves – becslések irányítják a gazdálkodó egységek működését, tehát kevesebb változás következik be, amelyeket könnyebb nyomon követni.²¹

Mi a helyzet a hallgatólagos tudás problémájával – amelyre hivatkozva nem csak Horwitz, hanem a szerzőpáros több más kritikusa is érvel a tervezés ellen?²² Cottrellék válasza egyrészt az, hogy igaz ugyan, hogy a piactudások működése jelentős részben a hallgatólagos tudáson alapul, de a hallgatólagos tudás a tényleges erőforrás-allokációs döntésekbe már a leltárakra, készletekre vonatkozó adatok, tehát nem-hallgatólagos információk révén épül be, másrészt pedig a specifikus lokális körülményekre vonatkozó hallgatólagos tudás egy része felhasználható a tervezésben is.²³ Akár jó ez a válasz, akár nem, a piactudásnak a hallgatólagos tudásra hivatkozó védelmezése ugyanolyan ideologikus elfogultságon nyugszik, mint Horwitznak a pénz és a nyelv közötti analógiája. Tegyük fel ugyanis, hogy a pénz, illetve az árrendszer intézménye olyan, mint a nyelv – nem egy rajta

kívüli objektív realitást, tárgyakat vagy gondolatokat ír le, hanem maga konstituálja elemeinek jelentését –, ezért nem is lehet tökéletesen lefordítani tartalmát egy másik nyelvre. De honnan tudjuk, hogy ez a nyelv a legmegfelelőbb leírása a nyelven kívüli valóságnak, és ezért erre a nyelvre van szükségünk? Igen, a piac maga is szükségleteket és a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket teremt, nem pedig egy tőle független gazdasági realitást ír le – ámde éppen ezért nem tudhatjuk: azok-e a valódi egyéni és társadalmi szükségletek, amelyeket a piac kifejez.

Ez a megfontolás pedig nem csak a piacon kommunikált explicit, hanem a hallgatólágos tudásra is vonatkozik. Igaz, hogy a tudás egy része nincs ott a „fejünkben”, a tudatunk számára „transzparens” módon, hanem a társadalmi gyakorlatban keletkezik és igazolódik – és ezért nem is táplálható be számítógépekbe. De honnan tudják a piactudományok, hogy csak a piactudományok társadalmi gyakorlatában keletkezik ilyen hallgatólágos tudás?²⁴ Egy szocialista társadalom tagjainak miért ne lehetnének ugyanolyan implicit megsejtései, szokásai, spontán, íratlan normái, mint a piactudományok résztvevőinek? S miért ne épülhetne be ez a tudás – az embereknek a döntéshozatalban való demokratikus részvétele révén – a központi tervezésbe, vagy alkalmazhatnák az emberek, amikor végrehajtják a tervezők utasításait? Ez a fajta hallgatólágos tudás ugyanúgy „vérévé válna” az embereknek, explicit megfogalmazás, megfogalmazhatóság nélkül is, ahogy most a piactudományok „spontán rendje”.

Abban viszont az osztrák iskolának – szemben a neoklasszikus és a marxista közgazdászokkal – igaza van, hogy a piac – ma már legalábbis – egyáltalán nem pusztán az erőforrások optimális allokációjának, a kereslet és kínálat egyensúlyának az eszköze, hanem – felforgatva-kiszorítva a hagyományok, hagyományos közösségek társadalomszervező funkcióját – egy, az emberek egész életét, életmódját és szükségleteit meghatározó intézmény is, a maga hallgatólágos normáival és értékeivel. Ha valamilyen intézmény pótolni is tudná a piacot és a pénzt, mint a csere és a költségszámítás eszközt, mennyiségileg leírható funkcióit társadalmunkban, még mindig kérdés maradna, hogyan változtatna azon – amit a marxisták is kénytelenek elismerni –²⁵, hogy az áru- és pénzviszonyok ma már olyannyira beivódtak az emberek életvitelébe, gondolkodásába és érzéseibe, hogy egy alapvetően másfajta társadalmat nem hogy akarni és megvalósítani, de még elképzelni sem tudnak?

Marxnak megvoltak az elképzelései, anticipációi arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők fogják az emberek társadalmi gyakorlatát – és vele életérzését és gondolkodásmódját is – úgy átformálni, hogy egy nem-piaci társadalom megszervezése könnyű feladat lesz, olyan amikor a túlélrett, saját súlya alatt már-már lehulló gyümölcsöt szedjük le a fáról... A kommunizmus megvalósításához szükséges társada-

lomszervező erők szerinte ott érlelődnek a kapitalizmus méhében. Az egyik ilyen erő a munka objektív társadalmasulása, a hitelrendszer létrejötte, a tőke koncentrációja és centralizációja, a csak kooperatív módon felhasználható termelési szerszámok létrejötte, a nagyüzemi és a talajgazdálkodási szempontokkal is számoló mezőgazdaság kialakulása. Miközben a termelés tárgyi oldalán végbemegy ez a fejlődés, egyre inkább lehetségessé és szükségessé téve azt, hogy a termelés egészét valamilyen össztársadalmi racionalitás szerint szervezzék meg, ennek a folyamatnak megvan a maga szubjektív megfelelője is: ugyanis a tőke gazdasági gépezete egyre koncentráltabbá, homogénebbé, fegyelmezettebbé, képzetesebbé teszi a proletariátust. Ez az egységesülő, gyarapodó, egyre erősebb és ugyanakkor a saját kiszolgáltatott helyzetét, nyomorúságát egyre intenzívebben megélt proletariátus azután a tőke elleni harcban válik azzá az öntudatos és szervezett közösséggé, amelynek a szocialista forradalom hajnalán csak át kell vennie a termelés rendszerét a tőkésosztálytól.²⁶

Mindannyian tudjuk azonban – és a mai marxisták is kénytelenek elismerni –, hogy a tőkés társadalom immanens fejlődési tendenciái csak részben igazolták Marx várakozásait. Sem az ipari termelés nem vált egyetlen óriási gyárként irányítható egységes rendszerré,²⁷ amelyből ki lehetne kapcsolni az áru- és pénzviszonyokat, sem a proletariátus azzá az egységes és tudatos történelmi szubjektummá, amelynek Marx remélte.²⁸

Igaz, hogy a piac és a pénz nem az egyetlen elgondolható társadalmatszervező erő egy modern társadalomban. De jelenleg nincs olyan társadalmatszervező erő, illetve mechanizmus, amely a piac funkciót pótolhatná – és nem tudjuk megmondani, honnan kerülhetne elő. Ezért azt sem tudjuk megmondani, hogy Marx szocializmusa utópikus-e vagy sem.

Jegyzetek

- ¹ Bertell Ollman: http://www.nyu.edu/projects/ollman/docs/vision_of_communism.php. (Magyar nyelven Tütő László végezte el a marxi szocializmuskép rekonstrukcióját. Lásd Tütő László: A kommunista társadalom első szakasza Marx elméletében. In Kapitány Gábor–Kapitány Ágnes (szerk.): *Egy remény változatai. I. Elmélet és realizáció*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 56–99.
- ² Karl Marx: A gothai program kritikája (In *Karl Marx–Friedrich Engels Művei*: 19. köt. Budapest, 1969. Kossuth Könyvkiadó); 17–18.
- ³ Karl Marx: i. m. 19.
- ⁴ Karl Marx: i. m. 19.
- ⁵ Gedeon Péter: Áruviszony és tulajdon. Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogásának gazdaságtani alapjairól. In Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): i. m.

- ⁶ J. V. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1953. 13.
- ⁷ Karl Marx: *A Tőke* III. köt. *Marx–Engels Művei*, 25. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 773.
- ⁸ Leszek Kolakowski: *The Myth of Human Self-identity. The Unity of Civil and Political Society in Socialist Thought*. In Stuart Hampshire–Leszek Kolakowski (eds.): *The Socialist Idea. A reappraisal*. London, Wiedenfeld and Nicholson, 1974. 18–53.
- ⁹ Karl Marx: *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához*. In: *Marx–Engels Művei*, 13. köt. 1859–1860. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 134. és köv.
- ¹⁰ Norman Geras: *The Controversy about Marx and Justice* In Alex Callinicos (ed.): *Marxist Theory*. Oxford University Press, 1989. 262–263.
- ¹¹ M. A. Bakunyin: *Államiság és anarchia*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984. 213.
- ¹² Karl Marx: Bakunyin „Államiság és anarchia” c. könyvének konspektusa. In: *Marx–Engels Művei* 18. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 605.
- ¹³ W: H. Mallock: *A Critical Examination of Socialism*, New York–London, Harper and Brothers. 1907.
- ¹⁴ Ludwig Edler von Mises: *Die Wirtschaftrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 47:1. (April). 1920.
- ¹⁵ F. A. Hayek (ed.) *Collectivist Economic Planning*. London, Routledge. 1935.
- ¹⁶ Steele, 1992. 151–173.
- ¹⁷ F. A. Hayek: *The Use of Knowledge in Society*. *American Economic Review*, 35. (1945)
- ¹⁸ Ezeket a modelleket összevetette és diszkutálta a *Science and Society* c. folyóirat 2002. tavaszi (Vol. 66/1) különszáma.
- ¹⁹ http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/socialism_book/calculation_debate.pdf
- ²⁰ Stephen Horwitz: *Money, money prices, and the socialist calculation debate*. In: *Advances in Austrian Economics*: Vol. 3. JAI Press INC. 1996. 59–77.
- ²¹ <http://www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/hayek/hayek.pdf> W. P. Cockshott – Allin Cottrell: *Information and economics. A critique of Hayek*. 17.
- ²² Például a szociáldemokrata felfogásúnak mondható Geoffrey Hodgson. Lásd: Geoffrey Hodgson: *Socialism against the markets? A critique of two recent proposals*. www.geoffrey-hodgson.info/user/image/socagmkt.pdf
- ²³ W.P. Cockshott – A. F. Cottrell: *Reply: Science and Society*, Spring 2002. Vol. 66. /1. 70–71.
- ²⁴ Nigel Pleasants: *The epistemological argument against socialism: A Wittgensteinian critique of Hayek and Giddens*, *Inquiry* 40 (1997) 23–45.
- ²⁵ John O'Neill: *Socialist Calculation and Environmental Valuation: Money, Markets and Ecology*, *Science and Society* 2002/1 137–151.
- ²⁶ Marx: *A Tőke*. I. köt. *Marx–Engels Művei*, 23. köt., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 712.
- ²⁷ Mészáros István, korunk egyik legnagyobb marxista filozófusa Marxról adott kritikájában arra mutat rá, hogy Marx „a termelés társadalmasulása” felé irányuló mozgásként értelmezett minden olyan történelmi tendenciát, amelynek során a termelés irányítása kikerül az egyes tőkés vállalkozók hatóköréből. Ámde számos olyan gazdasági jelenség van – mindenekelőtt a részvénytársaságok létrejötte és a hitelrendszer kialakulása, amelyek ugyan kétségkívül csökkentik az egyes tőkés vállalkozó jelentőségét, de teljes mértékben a

tőke logikájának, nem pedig valamiféle „össztársadalmi racionalitásnak”, a profitmotivumon túlmutató elveknek az érvényesülését segítik elő. (lásd I. Mészáros: *The power of ideology*. New York, Harvester Wheatsdheaf, 1989. 271. és köv.

- ²⁸ Lásd a munkásosztály rétegződésére és osztálytudatának fragmentálódására vonatkozó megfontolásokat: Lásd Mészáros: i. m. 282–337. A probléma egy érdekes, a marxi proletariátus-„modell” kettősségét elemző megközelítése: G. Arrighi: *Marxista évszázad – amerikai évszázad. A világ munkásmozgalmának kialakulása és átalakulása*, *Eszmélet*, 17. sz. (1993. tavasz).